

ՆԵՐՍԵՍ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԻՉ ԱՊԱՐԱՆԵՐՑԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԸ

(ՇՈՒՐՋ 1345-1417 ԹԹ.)

(Կենսագործունեության փվյալների բնություն)

Միջնադարի մեր գործիչներից շատերի մասին Մխիթարիչ Ապարանեցու անձին վերաբերող տեղեկությունները ևս աղքատիկ ու կցկտուր են, ուստի և նրա կենսագրությունը¹ շատ հատակ չէ, կարիք ունի հաղորդումների միատեղման, ամփոփումների և ճշգրտումների: Մխիթարիչի ծննդավայրը, առանց որևէ կասկածի, Նախիջևանի գավառի Ապարանը գյուղն է. 1410 թվականին, երբ սկսել էր վերջնամշակման եմթարկել իր հիմնական «Գիրք տրամաբանութեան» երկը², ինքն իրեն կոչել է «Ֆրա Մխիթարիչ»՝ սպասաւոր կարգիս Միաբանողաց, ազգաւ հայկազեան եւ հաւարով քրիստոնեայ, ի գաւառէն Նախջեւանո եւ յերնջակո, ի գեղջէն Ապարաներո» (Ա.8ա): Ծննդան թվականը հայտնի չէ, սակայն ունի մահ հետևյալ ամուղղակի ակնարկները. «քանզի այժմ Ծ. (50) ամ մերձ է, որ ի դրունս Սուրբ Գրոց դեգերեալ կամք, եւ ի հին եւ ի նոր թարգմանեալ գրեանք ի յայլոց ազգաց եւ յերկաթագիր մարեանս եւ ի յայլ պարմութիւնս, եւ ի սուրբ եւ ի նախնի վարդապետաց ասացումսն խաւս մի վարժեալ» (Ա.10ա), «թէպէր Ծ. ամ մերձ է գոյով մեր ի յաշխարհս անդար ի հին եւ ի նոր թարգմանեալ գրեանս» (Ա.314բ), «Ծ. ամ աւելի է որ ի մէջ նոցա (հայոց - Ն. Տ-Վ.) եմք եւ ոչ լուեալ եմք եւ ոչ րեսեալ եւ այլն» (Ա.340բ), նրանց «գործսն եւ մեր Ծ. ամ աւելի փորձեալ եմք ամենայն կերպիւ, բայց լեմք յիշել վասն ամօթո» (Ա.265բ):

Այս հաղորդումների հիման վրա Ղ. Ալիշանը եզրակացրել է, որ նա ծնվել է ԺԴ. դ. «կիսում կամ աւելի առաջ»³, Մ. Ա. վան դեն Ուդենրիյը գրեթե բառացի կրկնել է նրա խոսքը և ավելի մասնավորեցրել. «Մխիթարիչը պէտք է որ ծնված լինի ԺԴ. դ. կեսերի շուրջ՝ հավանաբար մինչև 1350 թ.»⁴, իսկ Հ. Աճառյանը փոքր-ինչ իմաստափոխել է՝ գրելով. «Ապրել է ԺԴ. դարի վերջը եւ ԺԵ. դարի սկիզբը»⁵:

¹ Հայկական կենսամաքնագիրական որևէ փնդկատուի մեջ արձանագրված չէ:

² Պահպանված է Մխիթարյանների Վենետիկի մարենադարանին պարկանող երկու օրինակով. Ա. ձև. Դ⁶ 334 (ինդիկակի ինքնագիրն է, որ 1410 թ. հնգու երկիցս վերամշակել և լրացրել է), Բ. ձև. Դ⁶ 1663 (նախորդից արված անկարար ընդօրինակություն է): Առաջին Վենետիկում է եղել դեռևս 1784-ից առաջ, երկրորդը 1790-ին Հունգարիայում սրացել և Վենետիկ է փարել Մ. Չամչյանը: Շարադրանքի մեջ, փակագծված և էջահամարով հղում ենք Ա. օրինակը (այսպես՝ Ա.4ա):

³ Հայապարում. Պարմիցք եւ պարմութիւնք Հայոց, Յօրինալ եւ հաւաքեալ ի Հ. Աւուդեայ վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1901, հ. Ա. Պարմիցք Հայոց, էջ 123 (այսուհետև՝ «Հայապարում, Ա.» և «Հայապարում, Բ.»):

⁴ M. A. v. d. Oudenrijn, The Monastery of Aparan and the Armenian writer Fra Mxitarič.- Archivum Fratrum Praedicatorum, 1931, p. 283 (այսուհետև՝ Oudenrijn, Fra Mxitarič):

⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ., Երևան, 1946, էջ 384: Ակնհայտ թյուրիմացություն է հնդկյալ արվահայությունը՝ «15-րդ դարի վերջի և 16-րդ դարի սկզբի հայ ունիթոր Մխիթար Ապարանեցի».- Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պարմությունից, Երևան, 1968, էջ 177:

Փորձենք, թեկուզ և թեականորեն, մի փոքր փաստարկել և մանրամասնել ըստ էության ճիշտ այս տեսակետը. հիսուն տարվա ընթացքում՝ «խում մի վարժեալ» ասելով, անկասկած, Ապարաներցին կիրառել է համեստության ընդունված եղանակը, այսինքն՝ սրանով իրականում ասում է, որ լավ հմուտ է Սուրբ Գրքին, նախնի հայ վարդապետների գրվածքներին և այլ ազգերի լեզուներից արված հին և նոր (ունիտորական) թարգմանություններին։ Այս ամենը վարդապետական կամ, ներկայիս բառով՝ բարձրագույն ուսման և ուսումնասիրման նյութերն էին։ Հայտնի է, որ ուսումնառության այս շրջանին պետք է նախորդեին տարրականը (գրաճանաչություն) և միջնակարգը (քահանայական), որոնց ընթացքում սովորողը հասնում էր բարձր ուսման բարդություններն ու նրբություններն ընկալելու ունակության ու տարիքի, որն, ըստ առկա տվյալների, շուրջ 15-ամյա հասակն էր⁶։ Ըստ այսմ՝ կարծում ենք, որ 1410 թ. Մխիթարիչը պետք է լիներ մոտ 65 տարեկան (15 + 50), ուրեմն և՛ ծնված շուրջ 1345 թվականին։

Դեռևս Մ. Չամչյանից սկսելով, Մխիթարիչին անդրադարձած գրեթե բոլոր հեղինակները համարել են, որ իր կյանքի սկզբում նա կաթոլիկ չի եղել, տասը տարի աշակերտել է Միաբանողների ճշմանավոր հակառակորդ, անգամ կարելի է ասել՝ հալածիչ Մաղաքիա Ղրիմեցուն և Սարգիս Ապրակունեցուն, ապա նրանցից հեռացել և մտել է Միաբանողների կարգ։ Այսպես՝ Մաղաքիայի մասին Չամչյանն ասում է. «սա աշակերտեալ առ ժամանակ մի Յովհաննու Կախիկ վարդապետի, ինքն իսկ ստացեալ էր յետոյ աշակերտս. եւ ես իսկ՝ ասէ Մխիթար Ապարանցի՝ կացի առ մնա ամս իբր տասն», ապա՝ «Մխիթար, որ կացեալ էր յառաջմեւ առ մեին Մաղաքեայ ամս տասն հանդերձ այլովք, մեկնեալ յետոյ ի մնանէ զնաց եւ եմուտ ի կարգս ունիթօռաց»⁷։ Ալիշանը ևս, Չամչյանին կրկնելով, Մխիթարիչին համարել է Մաղաքիայի և Սարգիս Ապրակունեցու աշակերտ. «զառաջինն աշակերտեալ Մաղաքիայ եւ Սարգսի վարդապետաց»⁸։ Թե՛ն նույնը կրկնել են նաև հաջորդ ուսումնասիրողները⁹, սակայն սա մեր հեղինակի խոսքի թուրքական մանրամասնություններով առաջացած սխալմունք է, որի պարզումը հարկադրված ենք անելու սովորականից մի փոքր ավելի ընդարձակ քաղվածքներ անելով։

Իրենց կարգի նկատմամբ Մաղաքիա Ղրիմեցու գործադրած հալածանքների մասին բավականին մանրամասն պատմելու¹⁰ ընթացքում Ապարաներցին ասում է, որ նա Փորադաշտ գյուղում մահացել է¹¹ կերակրից թունավորվելու հետևանքով. «ամենակարողն

⁶ Մանրամասն տե՛ս Ն. Վարդան վ. Նացուկի, Դաստիարակությունը հին հայոց թով, Վենետիկ, 1923, էջ 133-211։

⁷ Տե՛ս Պատմություն Հայոց, Ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784... Յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ վարդապետի Չամչեանց Կոստանդնուպոլսոյնցոյ... Յամի Տեառն 1786, հ. Գ., ի Վենետիկ, էջ 447-8, 449 (այսուհետև՝ «Չամչ. Գ.»):

⁸ Միսական, տեղագրություն Միսեանց աշխարհի, ի Ն. Անունդեյան Մ. Ալիշան, Վենետիկ, ի Մխիթարայ վանս, ի Ս. Դազար, 1893, էջ 370 (այսուհետև՝ Միսական):

⁹ Տե՛ս Աճառյան Ն., էջ. աշխ., էջ 384, Oudenrijn, Fra Mxitarič, p. 284.

¹⁰ Ապարաներցու գրքի այս մասը փաղաքված է. տե՛ս M. A. v. d. Oudenrijn, Linguae Haicanac Scriptores Ordinis Praedicatorum congregationis Fratrum Unitorem et FF. Armenorum ord. S. Basilii Citra mare... Bernac, 1960, p. 216-21 (այսուհետև՝ Oudenrijn, LHS):

¹¹ Ազգապատմ. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը՝ յարակից ազգային պարա-

սրբության և գործած սքանչելիքների համբավը սուտ է: Միաժամանակ՝ «Ժ. ամ անելի կացեալ էաք մերձ առ մմա» խոսքից հնարավոր է մակաբերել մաս, որ Մաղաքիան Ղրիմից Հայաստան է եկել իր մահվանից տասը տարուց մի փոքր ավելի առաջ, այսինքն՝ Նախիջևանի գավառում Միաբանողների դեմ մա գործել է մոտավորապես 1373-1383 թթ. ընթացքում:

Ավելի՛մ Միսիթարիչը նրան աշակերտած լինել չէր կարող մաս այն պատճառով, որ իր գրքի թե՛ սկզբում և թե՛ վերջում ինքն իրեն համարում է ծնունդով ուղղափառ՝ կաթոլիկ. «հոգեւոր եւ մարմնաւոր ուղղափառ ծնողաց զաւակ, եւ ըստ ուխտի սուրբ հօրն մերո Լուսաւորչին հա՛¹⁴ եւ հնազանդ եւ հլու կաթոլիկ եւ առաքելական սուրբ եկեղեցո» (Ա.8ա):

Գրքի վերջին մասում առ այս ունի մաս գրեթե հանգուկային մի հաղորդում. «ԽԱ. Յաղագս պարճամաց անդրդ[ու]ելի հասարայութեան կաթոլիկ սուրբ եկեղեցոյ ի ճշմարիտ հաւաքն «Քրիստոսի» գլխի վերջին՝ ԺԷ. փաստարկի մեջ ասում է, որ կաթոլիկ եկեղեցու հավատի ճշմարտացիությունն անպատմելի է, ուստի «պարտ է քարակուսեալ անձանց երթալ եւ բնակիլ ի մէջ նոցա, եւ բազում ամ հոգեւոր եւ մարմնաւոր աջօք փորձել եւ որոնել ճշմարտութիւնս նոցա», ապա կրկնում է իր մասին մի անգամ արդեն ասածը. «Քանզի եւ մեք, որ ի ծնողաց մինչեւ ի ծերութիւն ուղղափառ եւ կաթոլիկ հաւաքով դեգերեցաք ի դրոնս սուրբ եկեղեցո գրոց եւ գիտութեանց, մինչդեռ քեսաք զնոսա ամենայն իմաստաւիտս կառավարութեամբ» և «թելելու ունէաք բազում բարի կարգաւորութիւն ի շնորհացն Աստուծոյ եւ ի սուրբ եկեղեցո», սակայն «գի սակաւ մի սովոր էաք հայկազեան քիսմար որպիսութեանցն, վասն այն մինչեւ յերկուս ամսն առ սակաւ սակաւ աճեալ իմացաք զճշմարիտն, եւ ապա փառաւորելով գոհացաք զԱստուծոյ», հետագայում՝ գործը սրբագրել-լրացնելու ժամանակ ավելացրել է. մաս «մարմնաւոր սեղանն նոցա եւ քունն առաւել ճահաւորեալ է մաքուր սպասաւորութեամբ եւ զարդարմամբ եւ կարգաւորութեամբ, քան այլոց ազգաց եկեղեցի եւ պարարագ, որպէս եւ մեք շրջեալ քեսաք» (Ա.288բ-9ա):

Ամենահավանական ենթադրությունն այն է, որ ուսումնառության սկզբում՝ պատմականության տարիներին, Միսիթարիչը կասկածներ է ունեցել, թե ո՞րն է ճշմարիտը՝ հայկականը, որի կարգի մասին մաս գրել է «սովոր էաք», իսկ հետագայում ավելացրել՝ «գի սակաւ մի» ճշտողումը, թե՛ կաթոլիկներից. ապա երկու տարվա ընթացքում («մինչեւ յերկուս ամսն») հակվել է երկրորդի կողմը:

Մեզ հայտնի հաջորդ փաստերը բխում են Միսիթարիչի գրած և ստացած ձեռագրերից¹⁵, որոնք 11 միավոր են: 5-ի գրիչը և ստացողն ինքն է, 7-ը՝ ուրիշների գրած և իր ստացածն են. 11-ից 7-ը անթվական են, մյուսներից 4-ը թվագրվում են ԺԴ. դարով, իսկ 3-ը՝ ԺԵ. դարով: Այս ձեռագրերից որոշակի թվական ունեցողները վերաբերում են 1383, 1392, 1402 և 1406 թթ.: Գրչության հայտնի վայրերն են. հավանաբար Նախիջևանի գավառ՝ 3 միավոր, Ապարաներ՝ 1, Նախիջևանի գավառի Սինեական վանք՝ 1, Մակու՝ 3:

Սրանցից մեկի մեջ, որ Միաբանողների կարգի Դատաստանագրքի պահպանված

¹⁴ «Հայոց» և «հայ» բառերը գրում է մեծ մասամբ այսպես՝ առանց «յ»-ի:

¹⁵ Սրանց մանրամասնեին անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով՝ տե՛ս Ն. Տեր-Վարդանյան, Միսիթարիչ Ապարանեցու «Գիրք քրամարանութեան» երկի աղբյուրներից (Նեղինակի գրած և սրացած ձեռագրերը). - Էջմիածին, 2005, Է-Ը, Լք 94-109:

մը. նա պետք է տարիքով զգալիորեն ավագ լիներ մեր Մխիթարիչից, որը թվական չունեցող այս ձեռագիրը գրելու ժամանակ պետք է որ համեմատաբար երիտասարդ լիներ և վաճառական դպրոց գլխավորելու համար դեռևս ո՛չ այնքան հասունացած:

Մեր մատենագիրն առնչվող՝ որոշակի թվական ունեցող ձեռագրերի հիշատակարանները վկայում են, որ 1392 և 1406 թթ. նա եղել է Մակուում: Իր «Տրամաբանութեան գրքի» շարադրանքի մեջ հեղինակը մի քանի անգամ հիշում է Մակուն և իր՝ այնտեղ եղած լինելը. «ի նոյն ժամանակին կին ոմն եկն ի Մակու, մինչ դեռ մեր անդ էաք» (Ա.301ա): Սակայն ուշագրավ է 1406-ին գրված ձեռագրի մի հիշատակարանի հաղորդումը՝ «գրեցի ի գաւառս Արարատու, ի գեօղս որ կոչի Մակու, առ պարոնութեամբ պարոն Նուրադնի եւ րաբունապետիս Մխիթարիչ վերակոչեցեալ»²¹: Հստ ընդունված սկզբունքի և ավանդույթի՝ աշխարհիկ տիրոջ, այս դեպքում՝ Մակուի իշխան կամ տեր պարոն Նուրադնի անունից հետո պետք է տրվեր գավառի հոգևոր տիրոջ՝ առաջնորդ եպիսկոպոսի անունը, մինչդեռ այդ տեղում Մխիթարիչի անունն է, որ, թվում է, գրվել է անկախ այն բանից, որ նա նաև ձեռագրի ստացողն էր: Սա շատ ուշագրավ է և առիթ է տալիս ենթադրելու, որ.

ա. Մակուի եպիսկոպոսության աթոռն այդ ժամանակ գուցե թափուր էր, և առաջնորդի պարտականությունները կատարում էր Մխիթարիչը,

բ. միևնույն ժամանակ նա ղեկավարում էր Մակուի հոգևոր դպրոցը («րաբունապետ» բառն այստեղ հազիվ թե պատվանուն լինի):

Եվ իրոք՝ մեր մատենագիրն ունի իր մանկավարժական առնվազն քսանամյա գործունեության մասին մի ամուղղակի հաղորդում. «Այլ բարերար վարդապետն թեպէր քաջ րեղեակ լինի չարութեան աշակերտին, սակայն անպես արարեալ՝ վերստին հաղորդս առնէ՝ զգարն կամօք իւրո բարութեանն, զի մի՛ ոք ասացէ, եթէ նա եր պարճառս չարութեան նորա, եւ դարձեալ՝ զի մի՛ րգէր կարծեսցի յայլոց, վասն այն զլինելոցն ասէ հասարակաբար, բայց թշնամին ո՛չ ցուցանէ ակն արկելով եւ կամ անուամբ եւ կամ մարամբ, այլ ի ծածուկ եւ նշանաւ ցուցանէ սիրելեացն իւր եւ բարեկամացն, զի մի՛ րորմեսցին րարակուսեալքն եւ կամ արեցեալ անարգեսցն զգարն: Արդ, զայս զոր գրեցաք, յոյժ սրտգիւ քսան ամ կրեցաք»²² սակայն օրինակ ի մենջ շարադրեցաք, եղիցի մեզ ի փորձանս սրբութեան եւ պսակաց, եւ նոցա ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց» (Ա.150բ): Կարծում ենք, որ սա, որպէս դասավանդման ընթացքում հոգեբանական հմարքների կիրառմանը վերաբերող տեղեկություն, կարևոր հաղորդում է նաև հայկական մանկավարժության պատմության համար:

Վերն արդեն տեսանք, որ Մխիթարիչը «Մեծ ու Փոքր Հայոց, Վրաց եւ Յունաց աշխարհները քալեց ճանապարհորդութեամբ»²³, այս հաստատումը ևս հիմնված է «Տրամաբանութեան գրքում» տարբեր առիթներով ասված խոսքերի վրա. «Այլ եւ մեր բազում հոգս ունէաք եւ ճանապարհորդ եւ ի դառն ժամանակի եւ ի ծերութեան եւ ի րկարութեան րիս մեր» (Ա.321ա): Մակուից ավելի նա Կաֆայի մասին ունի տարաբնույթ այնպիսի հաղոր-

²¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ., Կազմեց Նորայր Լալա. Պողոսեան. Երուսաղեմ, 1967, էջ 202:

²² Ա. «քսան ամ կրեցաք» դարձվածը քերած Լ., Բ. 153ա՝ անխաթար է:

²³ Զարպիանյան Գ. Վ., Պարմութիւն հայկերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց, Բ. հատոր, Նոր մարենագրութիւն, Վենետիկ, 1878, էջ 211:

դումներ, որոնցով ակնհայտ է, որ երկար ժամանակ ապրել է այնտեղ: Ահա մեկը. «Կաֆա եւ յամենայն րեդիս ցրուեալ հայք եւ ի ժողովք... Որ եւ ի գնալն մեր ի Մեծ Հաց առ ծովե- զերայսն, հա՛ վաճառականքն որք կաին ընդ մեզ իբրեւ հասանէին ի ջուր ինչ, այսինքն՝ ի գնար եւ ի ծով, առժամայն փութով յուզեալ ժողովէին զեռուսս եւ ուրէին՝ եթէ՛ հում եւ եթէ՛ եփեալ եւ կամ խորովեալ, գոր մեք ամենեւին ո՛չ կերաք վասն անսովորութեանն: Այլ եւ հա- տորսորդքն ի Կաֆա քաղաք եւ յայլ բազում րեդիս հայք են, եւ զըմբռնեալ թռչունսն ո՛չ զենուին սրով, այլ աստուածամորթ արարեալ՝ ուրէին եւ ծախէին» (Ա.345բ-6ա):

Այս քաղվածքի, ինչպես նաև Կաֆայի վերաբերող մյուս հաղորդումների մեջ ուշա- գրաւ տեղեկություններ շատ կան: Ներկա դեպքում մեզ համար կարևոր է այն, որ Նախի- ջեանի Միաբանողները Կաֆայի իրենց եղբայրակիցներին այցելում էին նաև հետևյալ ճանապարհով. ցամաքով հասնում էին Սև ծովի հարավային ափի որևէ մավահանգիստ (գոյցե՝ Տրապիզոն) և այնտեղից իրենց ուղևորությունը շարունակում ծովով:

Նույն Կաֆայի վերաբերող մի այլ հաղորդում ելակետային իմացություններ է տալիս թե՛ ընդհանրապես Միաբանողների կարգի մատենագրության և թե՛ Միաբարիչի «Տրա- մաբանութեան գրքի» ստեղծման հանգամանքները պատկերացնելու համար: Պատմելով, որ ուղևափառ (կաթոլիկ) եկեղեցում որևէ մեկը եթե «ամեն գիրք, փարեալ ցուցցէ գերադ- րական սուրբ աթոռոյն Հռոմայ, եւ իմաստնագոյն ռեպուորքն ընթեռնուցուն առաջի րեառն պապին, յայնժամ եթէ լիցի համայստի եւ միաձայն մութք ընդ Սէթենցիարին»²⁴, եւ այլ ամե- նայն նախկին ասացելոցդ, յայնժամ սուրբ հարքն հաւանութեամբ ամենեցուն իւրով սիճի- լովն կնքէ զվկայութիւնն իւր ի վերայ գրոցն այն, զի ամենեքեան ընդունիցին եւ գրեսցն: Այլ եթէ բան մի լիցի նմա ներհակ Սէթենցիարին, եւ ծրայգրոզն ասասցէ պարճառեալ զայն ի գոչէ՝²⁵ կամ ի ցորմանէ եւ ո՛չ ի կամաց, ուղղեն զսխալեալն եւ ընդունիցին, ապայ եթէ արարող գրոցն հակաճառութեամբ կամեսցի հաստատել զգրեալ ներհակութիւնն, յայնժամ այրեսցն զգրոզն եւ զգրեալն» (Բ.263բ)²⁶:

Առավել կարևոր է շարունակությունը. «Ջոր եւ մեք վասն նոյն խղճի մրաց գտոյն գիրքս ցուցաք փեր Զվան արքեպիսկոպոսին, որ էր լիկաւ րեառն պապին ի յամենայն Արեւելի՝ ի րեդի Գրիգոր Լուսաւորչին, եւ քաջ րեդեակ Սուրբ Գրոց եւ դաւանութեանց, եւ նայ յոյժ հաւանեալ յանձն էառ, զի ո՛չ է ի մէնջ, այլ ի շնորհաց սուրբ Հոգոյն հաւաքեալ ի հին եւ ի նոր թարգմանեալ գրոց, վասն որոյ եւ մեք նախ արկաք ի Կաֆայս ի սեղանաւորս, սպասելով վարձուց ի Տեառնէ՝ պարգեւօղին ամենայն բարեաց» (Բ.263ա):

Այստեղից առավել քան հստակ է, որ, Միաբանողների այլ գործերի պես, Ապարաներ- ցու «Տրամաբանութեան գիրք»-ը ևս ենթարկվել է պապական գրաքննությանը և հավա- նություն ստացել: Գրաքննիչը՝ պապական մկիրակ (լիկատ) Զվան արքեպիսկոպոսը, ան- կասկած, Կաֆայի և Սուրխաթի՝ 1398 թ. հունվարի 29 - 1401 թ. օգոստոսի 8-ի շրջանի

²⁴ Մի այլ փնդում մանրամասն նկարագրել է այս «Սէթենցիար»-ը, «որ կոչի Վճոց» արարեալ մեծ վարդա- պետին Պետրոսի» (Բ.262ա). ամենայն հավանականությամբ սա Միաբանողների Դավաւորանապիրքն է, որ հայերեն և թարգմանել Պետրոս Արագոնացին:

²⁵ Բնագրում նախ գրված է «կոչէ», ապա դարձված՝ «գոչէ». այս շարադրանքի մեջ բառիս իմաստը դժվարա- նում ենք բացատրել:

²⁶ Նախկինակի ինքնագրում (Ա՝ ձև. 334) այս մասը պակասում է՝ թերթեր են ընկել:

«Joannes de Saulo Ordinis Minores»՝ ֆրանցիսկյան եպիսկոպոսն է²⁷:

Թվում է, թե Մխիթարիչի այս հաղորդման արժանահավատությանը կասկածել պետք չէ, որովհետև նրա գիրքը գրվել է Միաբանողների կարգի միջավայրի համար, ուստի և որևէ մեկը հեշտությամբ կարող էր ստուգել և պարզել նրա որևէ հաղորդման իսկությունը: Այս դեպքում առաջանում է հաջորդ հարցը. Ջվան (Հովհաննես-Ջիովաննի²⁸) եպիսկոպոսը Մխիթարիչի գիրքը կարդալ կարողանալու չափ հայերեն գիտե՞ր. թվում է՝ ոչ: Ուստի կարծում ենք, որ, հավանաբար, Մխիթարիչը կամ հայերեն և լատիներեն (գուցե՝ իտալերեն) ավելի լավ իմացող մեկը բանավոր թարգմանություն է արել Ջվան եպիսկոպոսի համար և այդպիսով՝ ստացել նրա հավանությունը: Իսկ հաղորդումն ինքնին բերում է կարևոր այլ իրողությունների բացահայտման.

ա. 1400 թվականի շուրջ Մխիթարիչը տեական ժամանակով եղել է Կաֆայում,

բ. այդ ժամանակ արդեն «Տրամաբանութեան գիրք»-ն ուներ նախնական-սկզբնական առումով ավարտում տեսք.

գ. միաժամանակ հայտնի է, որ Մխիթարիչը, գուցե ընդհատումներով, իր գրքի մշակումը շարունակել է ևս մի տասնամյակից ավելի²⁸.

Պ. ուրեմն՝ հավանական է, որ իր ներկա վիճակով շուրջ 40 հրատարակչական մամուլ ծախյալ ունեցող նրա գրքի շարադրանքն սկսվել էր 1400-ից ևս մեկ տասնամյակ առաջ: Սա ենթադրություն է, սակայն՝ շատ տրամաբանական և իրականին մոտ, որ իր հերթին նշանակում է, թե կարող ենք վստահ լինել, որ Ժ.Դ.-Ժ.Ե. դարերի այս մատենագիրը, աշխատելով իր ապրած բոլոր տեղերում (Նախիջևան, Մակու, Կաֆա և այլն), առօրյա պարտականություններին և զբաղմունքներին զուգահեռ, իր գլխավոր երկը ստեղծել է քսան տարուց ավելի ժամանակի ընթացքում:

Կա նաև անուղղակի մի հաղորդում, որ ավելի առաջ է բերում «Տրամաբանութեան գրքի» վրա Մխիթարիչի աշխատանքի ավարտի թվականը. Մաղաքիա Ղրիմեցու մահվան հանգամանքները պատմելուց անմիջապես հետո նա գրել է. «Եւ յետ Լ. (30) ամաց անլի յանելան եւ այլ եւս բազում կեղծաւորք վկայ վերոյ ասացելոցդ սպութեանց» (Ա.301ա), ապա պատմում է Մարաղացի աշխարհական մի քահանայի մասին, որ մարդկանց խաբում էր, թե ինքը կարող է արծաթը դարձնել ոսկի: Վերն արդեն տեսանք, որ Մաղաքիայի մահվան թվականը 1383-ն է, իսկ 1383 + 30 = 1413. Եթե նկատի ունենանք նաև տարեքանակին կցված «անլի» բառը, ապա կարող ենք ենթադրել Գրքի շարադրման

²⁷ *Sl'us Hierarchia Catholica Medii Aevi sive summorum Pontificum, S. R. E. Cardunaliu Ecclesiarum antistitum series. Ab anno 1198 uaque ad annum 1431. E documentis tabularii praeertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel, S. Theol. Doct., Editio altera, I, Monasterii (Munster), MDCCCXIII (1913), p. 155 (այսուհետև՝ C. Eubel):* Կան նաև նրան ուղղված կամ նրա անվան հիշատակությամբ 1398 թ. մարտի 6-ի և 1399 թ. սեպտ. 22-ի գրություններ. *վր'ս Pontificia commisso ad redigendum iuris canonici orientalis. Fontes, Series III, Volumen XIII, Tomus I. Acta Urbani P.P. VI (1378-1389), Bonifacii P.P. IX (1389-1404), Innocentii P.P. VII (1404-1406) et Gregorii P.P. XII (1406-1415), E regestis Vaticanis et Lateransibus aliisque fontibus collegit Alosius L. Tautu, Romae, Typis pontificale Universitatis Gregorianae, 1970, pp. 111, 154-8.*

²⁸ Վերն արդեն ակնարկել ենք, որ գրքի ինքնագիրը (Ա՝ ձև. 334) 1410 թ. գրկուց հետո նվազագույնը երկիցս՝ մի անգամ մոդ, մյուս անգամ բաց գույնի թանաքով լրացումներ է արել ձեռագրի ազատ մասերում, լուսանկարներում և փողամեքենան, իսկ սա կարող էր արվել ևս 1-2 փարվա ընթացքում:

Ամփոփենք.

- Մխիթարիչ Ապարաներցին Նախիջևանի Ապարաներ գյուղում ծնվել է շուրջ 1345 թվականին, հայրը Գորգիկն էր, մայրը՝ Երախը, որոնք Մխիթարիչի, իր եղբայր Ծաֆի և քույր Թովստենիկի ծնվելուց առաջ արդեն կաթոլիկություն էին ընդունել.

- թեև առնչություններ և տեղեկություններ է ունեցել իր շրջակայքի հայադավան գործիչների ու ժողովրդի հետ, սակայն կրթվել է իր ծնված՝ միաբանողական միջավայրում. Մաղաքիա Ղրիմեցուն և Սարգիս Ապրակունեցուն չի աշակերտել.

- նույն միջավայրում էլ մշտապես ապրել և գործել է Նախիջևանում, Մակուում և Կաֆայում.

- 1406 թ. Մակուում եղել է տեղի հոգևոր դպրոցի «րաբունապետը» և, գուցե, կաթոլիկ թեմի առաջնորդ-եպիսկոպոսի պաշտոնակատարը.

- Իր «Գիրք տրամաբանութեան ուղղափառաց» գործի կազմում-շարադրումը սկսել է շուրջ 1390 թ., մոտ 1400 թ. այս գիրքն արժանացրել է Սուրխաթի և Կաֆայի Զվան եպիսկոպոսի (Joannes de Saulo) հավանությանը, մաքրագրում-վերջնամշակումը իր հայրենի Ապարաներում սկսել է 1410 թ. և ավարտել երևի 1414-1415 թթ..

- 1410-1417 թթ. (մինչև մահ) եղել է Նախիջևանի Միաբանող հայ եղբայրների կարգի եպիսկոպոսը: